

DEVIATSIYA NAZARIYASI: MAZMUN VA MOHIYATI

Tursunova Gavhar Nortoqi qizi

*“University of Management and Future Technologies” universiteti 555-23
guruh talabasi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada deviatziya nazariyasining mazmuni va mohiyati, uning nazariy asoslari hamda turli nazariyalari tahlil qilingan. Shuningdek, deviatziyaning pedagogik jihatlari atroflicha yoritilib, uning ta'lim jarayoniga ta'siri va oldini olish yo'llari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Deviatziya, deviant xatti-harakat, pedagogika, ta'lim, tarbiya, ijtimoiylashuv, nazariy asoslar, pedagogik yondashuv

Kirish. Zamonaviy jamiyat sharoitida inson xulq-atvori ijtimoiy me'yorlar bilan tartibga solinadi. Biroq, ba'zan ayrim shaxslar yoki guruhlar ushbu me'yorlardan chetlashib, jamiyat tomonidan qabul qilingan normalarga zid bo'lgan harakatlarni sodir etadilar. Bu holat deviant xulq yoki deviatziya deb ataladi. Deviatziya tushunchasi sotsiologiya, psixologiya va pedagogika fanlarida keng o'rganilgan bo'lib, u jamiyatdagi tartibni saqlash, muammoli xulq-atvorni tahlil qilish va uning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Deviatziya nazariyalari inson xulq-atvorining chetlashish sabablari, uning ijtimoiy, psixologik va pedagogik asoslari haqida turli yondashuvlarni taqdim etadi. Ushbu nazariyalar jamiyatdagi kriminogen omillar, anomiya, stigmatizatsiya va differensial ta'sir kabi tushunchalar bilan bog'liq bo'lib, ularni chuqur tahlil qilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada deviatziya nazariyalari, uning mazmun-mohiyati va ijtimoiy-pedagogik jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, deviatziyaning oldini olish bo'yicha pedagogik yondashuvlar va tarbiyaviy usullar ham ko'rib chiqiladi.

Deviatziya nazariyasining nazariy asoslari. Deviatziya ijtimoiy hayotning ajralmas qismi bo'lib, insonlarning xulq-atvori va jamiyat qoidalariga munosabatini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Deviant xulq tushunchasi insonning

umumqabul qilingan ijtimoiy me'yorlardan chetlashgan xatti-harakatlari majmuasini anglatadi. Bunday xatti-harakatlar jamiyat tomonidan salbiy baholanishi va turli xil jazo choralari yoki tashqi ta'sir mexanizmlari orqali tartibga solinishi mumkin. Deviatziya nazariyalari ushbu xatti-harakatlarning kelib chiqish sabablari, omillari va natijalarini tushuntirishga harakat qiladi. Deviatziya nazariyasi asoslari inson va jamiyat o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlarga tayanadi. Ijtimoiy qoidalar va normalar inson faoliyatining me'yoriy chegaralarini belgilaydi. Bu qoidalar ijtimoiy institutlar, madaniyat, an'analar va qadriyatlar orqali shakllanadi. Biroq, jamiyat doimo dinamik rivojlanishda bo'lib, iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar tufayli ushbu qoidalar ham vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradi. Ayrim shaxslar yoki guruhlar ushbu o'zgarishlarga moslasha olmasligi yoki ularga ongli ravishda qarshilik ko'rsatishi natijasida deviatziya yuzaga keladi. Deviatziyaning yuzaga kelishida turli omillar rol o'ynaydi. Biologik nuqtayi nazardan, ayrim olimlar deviant xulq inson genetikasi yoki fiziologik xususiyatlariga bog'liq bo'lishi mumkinligini ilgari surganlar. Masalan, Lombrozo va Sheldon kabi olimlar jinoiy moyillikning biologik asoslarini o'rganishga harakat qilganlar. Ularning fikricha, ayrim odamlarning jismoniy tuzilishi yoki irsiy xususiyatlari ularning deviant xatti-harakatlarini belgilashi mumkin. Biroq, zamonaviy fan bu nazariyalarning universal qabul qilinishi mumkin emasligini isbotladi va deviant xulqni tushuntirishda psixologik hamda ijtimoiy yondashuvlarga ko'proq e'tibor qaratildi.

Psixologik yondashuvlarga ko'ra, deviatziyaning asosiy sabablari shaxsning ichki kechinmalari, bolalik travmalari, ruhiy holati va shaxsiy motivlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Sigmund Freyd va boshqa psixologlarning tadqiqotlariga ko'ra, inson ruhiyatidagi ichki ziddiyatlar, repressiyalangan his-tuyg'ular va tajribalar deviant xulq shakllanishiga olib kelishi mumkin. Masalan, bolalikda tajovuzkor muhitda o'sgan shaxslar jamiyatda o'zlarini nomuvofiq tutishlari mumkin. Ijtimoiy nazariyalarga ko'ra, deviatziya ko'proq ijtimoiy muhit va shaxsning ijtimoiylashuvi bilan bog'liq. Robert Mertonning anomiya nazariyasiga ko'ra, jamiyatda qabul qilingan maqsadlar va ushbu maqsadlarga erishish uchun mavjud vositalar o'rtasidagi nomuvofqlik deviatziyaga olib keladi. Ya'ni, jamiyat muayyan yutuqlarga erishishni targ'ib qilishi

mumkin, ammo barchaga teng imkoniyat taqdim etilmasa, ayrim shaxslar noan'anaviy yoki noqonuniy yo'llar bilan maqsadga erishishga harakat qiladi. Bu jarayon jinoyatchilik, firibgarlik va boshqa deviant xatti-harakatlar shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Edvin Sutherlandning differensial assotsiatsiya nazariyasi esa deviatsiyani shaxsning ijtimoiy muhitidan o'rganishi bilan bog'laydi. Unga ko'ra, agar shaxs deviant xulqni normativ deb biladigan muhitda tarbiyalansa, u ham deviant xatti-harakatlarni o'zlashtiradi. Ya'ni, deviant xulq o'rganiladigan va ijtimoiy meros orqali uzatiladigan jarayon hisoblanadi.

Howard Bekkerning stigmatizatsiya nazariyasi esa jamiyatning shaxsga nisbatan qo'llaydigan tamg'alash jarayoni deviatsiyaning shakllanishiga ta'sir qilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, agar jamiyat biror shaxsni "jinoyatchi" yoki "buzuq" deb tamg'alasa, u bunday tamg'ani qabul qilib, haqiqatda ham deviant xulq ko'rsatishga moyil bo'lib qoladi. Bu nazariya deviant shaxslarning jamiyat tomonidan qanday qabul qilinishi va bu holat ularning o'z-o'zini anglashiga qanday ta'sir qilishini o'rganadi.

Deviatsiya nazariyasi jamiyatni barqarorlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki deviant xulq faqatgina salbiy emas, balki ijtimoiy taraqqiyot uchun ijobiy rol o'ynashi ham mumkin. Masalan, yangi ijtimoiy harakatlar, innovatsiyalar va g'oyalar dastlab deviant sifatida qaralishi mumkin, ammo vaqt o'tishi bilan ular jamiyatning rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin. Shu boisdan, deviatsiyani faqatgina jinoyatchilik yoki buzg'unchilik sifatida emas, balki jamiyat rivojlanishining bir qismi sifatida ham ko'rib chiqish lozim. Quyidagi jadvalda deviatsiya nazariyalari, ularning asoschilari va asosiy g'oyalarini ko'rishimiz mumkin(1-jadval).

1-jadval

Deviatsiya nazariyalari, ularning asoschilari va asosiy g'oyalari

Nazariya	Asoschisi	Asosiy g'oya
Tug'ma jinoyatchilar nazariyasi	Cesare Lombroso	Ba'zi odamlar biologik jihatdan jinoyatchilikka moyil bo'lib tug'iladi.

		Ularning jismoniy tuzilishi ularning deviant bo'lish ehtimolini oshiradi.
Anomiya nazariyasi	Robert Merton	Jamiyat qo'ygan maqsadlar va ularga erishish vositalari o'rtasidagi nomutanosiblik deviatsiyaga olib keladi. Deviatsiya 5 turga ajratiladi: konformizm, innovatsiya, ritualizm, reterizm, isyon.
Differensial assotsiatsiya nazariyasi	Edwin Sutherland	Deviant xatti-harakat o'rganish jarayoni natijasida shakllanadi. Agar inson deviant guruh ichida bo'lsa, u ham deviant xatti-harakatni o'zlashtiradi.
Tamg'alash (stigmatizatsiya) nazariyasi	Howard Becker	Jamiyat tomonidan shaxs yoki guruhga "jinoyatchi", "muammoli" tamg'asi qo'yilganda, u o'zini shu rolga moslashtiradi.
Ijtimoiy bog'lanish nazariyasi	Travis Hirschi	Inson jamiyat bilan qanchalik bog'langan bo'lsa, u deviatsiyaga

		kamroq moyil bo'ladi. Oilaviy, maktab va diniy bog'liqlik deviant xulqni oldini oladi.
Anomiya nazariyasi	Émile Durkheim	Jamiyatda normativ beqarorlik va tezkor o'zgarishlar deviatsiyani kuchaytirishi mumkin. Inqiroz, siyosiy beqarorlik yoki urush davrlarida bu kuchayadi.
Submadaniyat nazariyasi	Albert Cohen, Richard Cloward	Ayrim guruhlarining o'ziga xos qadriyatlari jamiyat me'yorlariga zid kelishi mumkin. Masalan, jinoyatchilik submadaniyati jinoyatni ijtimoiy muvaffaqiyatga erishish vositasi sifatida ko'radi.

Deviatsiyaning pedagogik jihatlari. Deviatsiya pedagogik nuqtayi nazardan shaxsning tarbiya, ta'lim va ijtimoiylashuv jarayonida belgilangan me'yorlardan chetga chiqishi sifatida tushuniladi. Bu holat asosan yosh bolalar va o'smirlarda kuzatiladi, chunki ularning shaxsiyati shakllanish bosqichida bo'ladi va turli ta'sirchan muhitlardan ta'lim va tarbiya oladi. Maktab, oila va ijtimoiy muhit bu jarayonda muhim o'rin tutadi. Agar bola yoki o'smirda yetarlicha pedagogik e'tibor berilmasa yoki u noto'g'ri tarbiyalansa, uning xatti-harakati jamiyatda qabul qilingan normalarga mos kelmasligi mumkin. Deviatsiya ta'lim jarayonida turli shakllarda namoyon bo'ladi: intizomsizlik, darslarga qatnashmaslik, tajovuzkorlik, noto'g'ri do'stlar orttirish, zo'ravonlik va hatto jinoyatchilikka moyillik. Shu sababli, deviatsiyaning

pedagogik jihatlarini chuqur o'rganish ta'lim tizimi uchun muhim masalalardan biri hisoblanadi. Pedagogik nuqtayi nazardan, devyatsiyaning kelib chiqish sabablari ko'p qirrali bo'lib, ularning asosiy omillaridan biri o'quvchilarning ta'lim muhitida o'zini qanday his qilishi bilan bog'liq. Agar o'quvchi ta'lim muassasalarida o'zining qadrd-qimmatini his qilmasa, uning bilim olishga bo'lgan qiziqishi pasayadi va u jamiyatdan chetga chiqib, deviant xatti-harakatlar sari yo'nalishi mumkin. Ba'zi hollarda esa maktab yoki o'qituvchilar tomonidan haddan tashqari qattiqqo'llik bilan intizom talab qilinishi ham o'quvchilarning noto'g'ri yo'lga kirishiga sabab bo'ladi. Masalan, pedagoglarning adolatsiz yondashuvi yoki talabalarni ajratib, kamsitishi ularda norozilik, tajovuzkorlik yoki passiv qarshilik ko'rsatishga olib kelishi mumkin. Bu esa o'z navbatida deviant xatti-harakatlarning shakllanishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari, o'quvchilarning shaxsiy muammolari, oilaviy muhit va ijtimoiy sharoitlar ham ularning deviant xatti-harakatga moyilligiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ota-onalar farzandlariga yetarlicha e'tibor bermasa yoki ularning tarbiyasida pedagogik xatoliklarga yo'l qo'ysa, bola o'ziga to'g'ri yo'nalish topa olmaydi va natijada noto'g'ri qarorlar qabul qilishi mumkin. Ayniqsa, oilada zo'ravonlik, befarqlik yoki haddan tashqari nazorat mavjud bo'lsa, bu bolaning psixologik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va uning jamiyatda o'z o'rnini topishini qiyinlashtiradi. Pedagogik yondashuvlar orqali deviant xatti-harakatlarning oldini olish va ularni tuzatish mumkin. Birinchi navbatda, o'quvchilarga individual yondashuv orqali ularning muammolari aniqlanishi va hal etilishi lozim. Masalan, dars jarayonida faqatgina nazorat va jazolashga asoslangan yondashuvdan ko'ra, o'quvchilar bilan muloqot o'rnatish, ularning qiziqishlarini inobatga olish, ularga nisbatan ijobiy rag'batlantirish usullarini qo'llash samaraliroq bo'ladi. Pedagogik maslahat va psixologik qo'llab-quvvatlash orqali ham deviant xatti-harakatlarning oldi olinishi mumkin. Maktablarda maxsus psixologik xizmatlarning yo'lga qo'yilishi, ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikni kuchaytirish, shuningdek, o'quvchilarga jamiyat me'yorlarini tushuntirish orqali ularning ijtimoiylashuviga ko'maklashish muhim ahamiyatga ega. Pedagogik nazorat va monitoring ham devyatsiyaning oldini olishda muhim vositalardan biri hisoblanadi. O'quvchilarning xulq-atvori doimiy kuzatilib, ularga mos ta'lim va

tarbiya strategiyalari ishlab chiqilishi lozim. Bunda individual yondashuv asosiy o'rinni egallaydi. Masalan, ayrim bolalar qat'iy intizom va tartib orqali yaxshi natijalarga erishsa, boshqalari esa yumshoq va do'stona munosabat orqali tarbiyaga ijobiy javob qaytarishi mumkin. Shuningdek, ijtimoiy loyihalar va tadbirlar orqali o'quvchilarni jamiyat hayotiga faol jalb qilish ularning deviant xatti-harakatlarga bo'lgan moyilligini kamaytirishi mumkin.

Xulosa. Deviatziya nazariyalari va uning pedagogik jihatlari ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lib, yoshlarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va jamiyatdagi o'rnini belgilashda katta rol o'ynaydi. Deviant xatti-harakatlarning kelib chiqish sabablari murakkab bo'lib, ularning pedagogik asoslarini chuqur o'rganish va to'g'ri yondashuvni tanlash orqali muammolarni samarali hal qilish mumkin. Pedagogik nuqtayi nazardan olib qaralganda, deviatziyaning oldini olish va uni tuzatish uchun maktab, oila va ijtimoiy muhitning hamkorligi muhim sanaladi. O'quvchilarning shaxsiy muammolarini chuqur tahlil qilish, ularning qiziqishlarini inobatga olish va ularga individual yondashish pedagogik yondashuvning samaradorligini oshiradi. Shuningdek, ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlarning faoliyatini kuchaytirish, o'quvchilar bilan doimiy muloqot olib borish va ularga ijtimoiy me'yorlarni tushuntirish orqali deviant xatti-harakatlarning oldini olish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, deviatziya faqatgina muammo sifatida emas, balki ijtimoiy va pedagogik jihatdan hal etilishi zarur bo'lgan muhim masala sifatida qaralishi kerak. Jamiyatdagi har bir shaxs, ayniqsa yosh avlod, to'g'ri tarbiya va ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Pedagoglar, ota-onalar va jamiyatning birgalikdagi harakatlari orqali yoshlarning to'g'ri yo'nalishda rivojlanishiga yordam berish mumkin. Shu boisdan, deviatziyani o'z vaqtida aniqlash, uning sabablarini tahlil qilish va uni bartaraf etish bo'yicha samarali strategiyalar ishlab chiqish har qanday ta'lim tizimi uchun muhim vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sulaymon Amirqulovich Xaydarov. (2024). O'quvchilarni tarbiyashda ijtimoiy fanlarni o'qitishni didaktik imkoniyatlari. SCIENCE AND EDUCATION SCIENTIFIC JOURNAL. 5.1.B.271-275.

2. Хайдаров, С. (2023). Pedagogik faoliyatda o'qituvchi o'zida kompetentlik sifatlarini shakillantirishi. Цифровизация современного образования: проблема и решение, 1(1), 64–67.
3. Хайдаров, С. А. (2023). ТАРИХ ДАРСЛАРИДА САНЪАТ АСАРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ УСУЛЛАРИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(1/2), 92-96.
4. Хайдаров С. (2024). Spiritual influence on child education in families. Web of Teachers: Inderscience Research. 2 (11). 203-205.
5. Хайдаров С. (2025). Оилаларда фарзанд тарбиясига рухий таъсир ўтказиш. Modern Education and Development. 3 (17). 23-27.
6. Khaydarov S.A. (2025). The role of the use of fine arts in teaching the history of the country. Modern Education and Development. 3 (17). 28-33.
7. Haydarov S.A. (2025). Ijtimoiy-gumanitar fanlarda raqamli metodlardan foydalanish yo'llari. NEW RENAISSANCE international scientific journal. 2(1). 91-94.
8. Haydarov S.A. (2025). Yoshlarda vatanparvarlik hissini tarbiyalashda Boburnoma asariga ishlangan miniatyuralarning ahamiyati. Til va adabiyot.uz. 2.11-12.